

בנים יחידים ו"נצר אחרון" בקרבות תש"ח

רחל מונדשיין

מבוא

במלחמת העצמאות (נובמבר 1947 – יולי 1949) הוטל היישוב העברי בארץ ישראל למערכה קשה, בכוחות בלתי שקולים, מול צבאות האויב. בקרבות נטלו חלק בני הארץ, עולים ותיקים, עולים חדשים ומתנדבים יהודיים מחו"ל. עלייתם של העולים החדשים, רובם ניצולי שואה ממוחנות העקורים באירופה, התאפשרה עם הסרת ההגבלות על העלייה שהטיל שלטון המנדט הבריטי. לקראת סוף המלחמה היוו הניצולים יותר משליש מן הכוחות הלוחמים.

ידוע כי בכל חברה אנושית מאורגנת קיים מתח הכרחי בין צורכי הכלל לבין טובת הפרט ורווחתו. ב"אירועי קצה", כמו במלחמה, המתח מתחדד. מלחמת העצמאות הייתה "צומת דמים" – היישוב בארץ עמד בפני סכנה קיומית אמתית. מנגד, מובן שהיה אינטרס לשמור על המשכיותו של משפחות. הדבר נגע באופן מיוחד למשפחות שהיה להן בן יחיד בגיל גיוס, וכן לניצולי שואה שהיו בנים יחידים להוריהם, או לעולים שהיו שרידים יחידים למשפחות שלמות שנרצחו בשואה. קבוצה זו, האחרונה, קיבלה במערכת הביטחון את השם "נצר אחרון".¹

אנסה לבחון את החלטות מנהיגי היישוב בקונפליקט הזה על ידי בחינת החוק שנחקק לגבי פטור לבנים יחידים משירות קרבי. אבחן את מימושו של החוק בפועל תוך כדי ניהול הלחימה, באמצעות הצגת זוויות מבט שונות: הפיקוד העליון, המפקדים ב"שטח" והורי החיילים.

שאלה נוספת היא לגבי תיקון שהוכנס לחוק, תיקון שבפועל הפלה לרעה בנים יחידים ניצולי שואה. אנסה לשער מה היו הסיבות לקשיים באכיפת החוק באופן כללי, וכן כיצד קרה הדבר שדווקא אוכלוסיית הניצולים, אף שהייתה החוליה הפגיעה ביותר, לא זכתה להתחשבות שהיה מקום לצפות לה מצד מוסדות היישוב.

כדי לנסות לענות על שאלות אלו אבחן מסמכי ארכיון מתקופה זו, עדויות של חיילים ובפרט חיילים ניצולי שואה, וכן מחקרים שעסקו במלחמת העצמאות בכלל ובקליטת שארית הפליטה

1 המושג "נצר אחרון" החל להיות בשימוש רשמי רק בשנות ה-2000, כשגברו המודעות לפרק היסטורי זה וההתעניינות בו. ראה, למשל, מ' אורן, נצר אחרון, ירושלים תשס"ג. בתיעוד מוזכר הביטוי "נצר יחיד", ראה להלן בדבריי יוסף זרעאלי.

בצה"ל בפרט. בעבודתי נעזרתי במחקריהם של חנה יבלונקה,² יעקב מרקוביץקי,³ תום שגב⁴ ועמנואל סיון⁵ על קליטתם של ניצולי השואה בישראל ועל השתלבותם במערך הלוחם. מחקריהם של יהושע בן אריה,⁶ יואב גלבר⁷ ומרדכי נאור⁸ סיפקו רקע לתקופה זו של מעבר מ"ישוב" תחת שלטון מנדטורי למדינה ריבונית, ומידע על מלחמת העצמאות בהיבטים שונים.

עליי להעיר שלא מצאתי אף מחקר המתמקד בנושא של "בנים יחידים", ורק מעט מאוד התייחסות לשאלה הכאובה השנייה הנוגעת לניצולי השואה. השאלה של שליחת בנים יחידים ניצולים לחזית לא נידונה כמעט אפילו במחקרים ייעודיים העוסקים בחיילי הגח"ל במלחמת העצמאות.⁹ ייתכן שההימנעות מהעיסוק בסוגיה נובע מכך שמחקר נושא זה עולה בעייתיות לגבי מניעי קבלת ההחלטות של הנהגת היישוב והמדינה, ועולות שאלות קשות בדבר יחס הממסד הציוני לניצולי השואה. חוקרים הנמנים עם הזרם הציוני-מרכזי כדוגמת שפירא, יבלונקה ומרקוביץקי אינם מעוניינים למקד את המבט בנקודות הבעייתיות שליוו את מלחמת העצמאות ואת הקמת המדינה, וזאת כחלק ממגמתם להדוף את הלך הרוח הפוסט-ציוני שהתחיל להיות רווח בקרב מי שקרויים "ההיסטוריונים החדשים" באותן שנים שבהן פרסמו חוקרים אלה את ספריהם.¹⁰ רצונם לכאורה הוא לחזק את התפיסה הציונית האידיאלית ולא לספק עוד שמן למדורת המציגים את מדינת ישראל כמי שהורתה ולידתה באכזריות ובאטימות לב.¹¹

- 2 ח' יבלונקה, אחים זרים – ניצולי השואה במדינת ישראל 1948–1952, ירושלים תשנ"ד.
- 3 י' מרקוביץקי, גחלת לוחמת – חיילי הגח"ל במלחמת העצמאות, תל אביב תשנ"ה; הנ"ל, "הרום הרום את מחיצת הזרות – על קליטתם של העולים החדשים בצה"ל במלחמת העצמאות", בתוך: ד' עופר (עורכת), עולים וותיקים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 142–160.
- 4 ת' שגב, המיליון השביעי – הישראלים והשואה, ירושלים תשנ"א.
- 5 ע' סיון, דור תש"ח – מיתוס דיוקן וזיכרון, תל אביב תשנ"א.
- 6 י' בן אריה, ההיסטוריה של ארץ ישראל, י, מלחמת ארץ ישראל – מלחמת העצמאות 1947–1949, ירושלים תשמ"ג.
- 7 י' גלבר, גרעין לצבא עברי סדיר, ירושלים תשמ"ו.
- 8 מ' נאור, "ארבעה שבועות בדרך הקוצים", בתוך: מ' נאור (עורך), שנה ראשונה לעצמאות ישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 18–29.
- 9 הנושא אינו נזכר כלל אצל מרקוביץקי, ראה בהערה 3. כמו כן אין הוא נזכר אצל ח' הכהן, "צה"ל וקליטת העליה", בתוך: מ' נאור (עורך), עולים ומעברות 1948–1952, ירושלים תשמ"ו, עמ' 47–63. הנושא נדון בקצרה אצל יבלונקה, אחים (לעיל, הערה 2), עמ' 139–143. יבלונקה מציינת את העובדות אך אינה חוקרת את המניעים. אניטה שפירא בספרה יהודים חדשים יהודים ישנים, תל אביב תשנ"ז, מזכירה נושא זה בהערת שוליים בעמ' 338 הערה 49. גם היא רק מציינת את המציאות שיצר החוק, ללא ניסיון להסביר את נסיבות חקיקתו בנוסח זה.
- 10 ה"היסטוריונים החדשים" שהחלו לפרסם כתבים משנת 1988 רואים במעשה הציוני אקט של כיבוש דורסני, ובאידאולוגיה הציונית רואים סוג של גזענות: עליונות "הגזע הלבן", קרי ותיקי הארץ האשכנזים, לעומת כל היתר: יהודים מארצות האסלאם, יהודים ניצולי שואה וכן הערבים. כל אלו האחרונים נתפסים כ"אחר" בעיני הציונות, חלקם כאויב וחלקם כ"אבק אדם" שיש לחנכו מחדש על מנת להתאימו לאתוס הציוני. ראה, לדוגמה, ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, תל אביב תשמ"ח; ש' פלפן, לידתה של מדינת ישראל – מיתוסים ומציאות, ניו יורק 1988, וכן שגב, המיליון השביעי (לעיל, הערה 4). שגב בוחן בעיניים ביקורתיות את קליטת ניצולי השואה בארץ, תוך הפרכת התפיסה שהמדינה הצעירה התאמצה להקל על העולים ולשלבם באופן מיטבי.
- 11 מרקוביץקי, בספרו גחלת לוחמת (לעיל, הערה 3), אינו עונה מפורשות לטעון בדבר היות העולים "בשר תותחים", טענה שנשמעה בעיקר בהקשר של קרבות לטרון, אך בכמה מקומות בספר כותב באופן מודגש

הקדמה היסטורית

השלב הראשון במלחמת העצמאות החל למחרת החלטת עצרת האו"ם על כינון שתי מדינות בארץ ישראל, כלומר ב-30 בנובמבר 1947. בשלב זה נלחמו מן הצד הערבי כנופיות מקומיות מתושבי הארץ וכן מתנדבים מארצות ערב. ההתקפות כונו בעיקר ליישובים יהודיים מבודדים ולצירי התנועה, וכן בוצעו פיגועים והתקפות טרור במרכזי האוכלוסייה היהודית בערים.

מיד עם סיום המנדט הבריטי והכרזת המדינה ב-14 במאי 1948, ה' באייר תש"ח, החל השלב השני במלחמה בכניסת צבאות סדירים של שש מדינות ערב אל המדינה שזה עתה הוקמה. לצבאות ערב הייתה עדיפות מספרית ומקצועית, ובעיקר עדיפות בציוד הצבאי. הפלישה הייתה משלושה כיווני יבשה, וכן התקפות מן הים והפצצות מן האוויר.

היישוב העברי בארץ מנה כ-630,000 נפש, מתוכם 94,000 גברים בגילאי 18–35, ומתוכם עמד כוח האדם לגיוס על 70,000. עם התקדמות הלחימה ואבדן חיילים שנהרגו או נפצעו ולא יכלו לשוב ללחימה הוכר צורך בהרחבת הגיוס.¹²

במקביל ללחימה החלו להגיע בגלוי אניות מאירופה ומקפריסין נושאות עולים רבים, ניצולי שואה, שעד כה נמנעה מהם העלייה עקב ההגבלות שהנהיג השלטון הבריטי בארץ. חלק מן העולים אומנו במחנות אימונים שהוקמו על ידי שליחי ה"הגנה" באירופה ובקפריסין (תרגילי סדר ומיומנויות צבאיות בסיסיות. לא היה זמן, כוח אדם וציוד לאימונים מתקדמים יותר). עולים אלו שולבו כמעט מיד עם הגעתם ביחידות השונות ששיוועו להשלמת התקנים ולכוח אדם. עולים אלו שעלו בשנת 1948 נקראו "חיילי גח"ל" (גיוס חוץ לארץ) ומניינם היה 21,755.¹³ בנוסף היו ניצולים, צעירים וצעירות, שהגיעו ארצה בדרכים לגאליות ובלתי לגאליות בשנים 1941–1947. הם גויסו עם בני גילם הארץ-ישראליים ושירתו כבני הארץ ולא במסגרת הגח"ל. בקטגוריה זו כלולים 23,800.

בעבודתי אני מתייחסת לחיילים ניצולי השואה משתי קבוצות אלה.

"הבטחת המשכן של משפחות: צורך לאומי ממדרגה ראשונה"

חוק בנים יחידים והתיקון לחוק

בראשית פברואר 1948 אמר בן גוריון בישיבת ועדת הביטחון: "כי בנים יחידים צריכים לשרת,

שחיילי הגח"ל לא נשלחו במקום חיילים ילידי הארץ אלא לחמו יחד עמם, שכס אל שכס. למשל בעמ' 12: "אנשי הגח"ל לא נשלחו מעולם... להסתער על האויב במקום בני הארץ, אלא לצידם", וכן בעמ' 169 ועוד. שפירא מקדישה מאמרים רבים לקעקוע ולהפרכה של טענות שונות בדבר אטימות לבו של בן גוריון ושל הממסד הציוני אל מול השואה, וכן מתמודדת מול מתי מגד ואחרים הטוענים שמדינת ישראל הצעירה עשתה שימוש ציני, אכזרי ומתנכר בחיילי הגח"ל בתש"ח. שפירא, יהודים (לעיל, הערה 9), עמ' 71–78. הדיון ביחס לניצולים וקליטתם הוא "קצה קרחון" בדיון הכללי על תפקודה של ההנהגה הציונית נוכח שואת יהודי אירופה. נושא זה סוקר בהרחבה בספריה של דינה פורת: הנהגה במלכוד – היישוב נוכח השואה 1942–1945, תל אביב תשמ"ו; קפה הבקר בריח העשן – מפגש החברה הישראלית עם ניצולי השואה, ירושלים תשע"א.

12 הנתונים על פי בן אריה, ההיסטוריה של ארץ ישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 125.

13 המספרים על פי סיון, דור תש"ח (לעיל, הערה 5), עמ' 76.

אבל אין לשולחם לחזית".¹⁴ ב-24 בפברואר כתב גלילי למפקדות החיילות: "ועד הביטחון היישובי החליט כי בנים יחידים להוריהם (שאין להם אח או אחות) ישוחררו משרות ביחידות החי"ש והפלמ"ח. בנים יחידים (כנ"ל) החייבים גיוס, יתגייסו לתפקידים מינהלתיים".¹⁵ לפי הכתוב במכתב זה, הנימוק להחלטה הוא הדאגה להמשכיות המשפחה: "לנוכח העובדה כי במערכה נפלו חלל מגינים שהם בנים יחידים להוריהם, וע"כ נכרת המשך המשפחה", ובהמשך: "החלטה זו היא פרי צורך לאומי ראשוני להבטיח כפי האפשר המשכן של מאות ואלפי משפחות".¹⁶

הוראה זו אינה משאירה את ההחלטה לשיקול דעתו של המפקד, ואף אינה משאירה פתח לחייל להתנדב לשירות ביחידות הלוחמות. "הפ. הע. [=הפיקוד העליון] מבין לרצונם של החברים להשתתף במערכה ללא הגבלה, אולם מן הנמנע להתחשב ברצונו של החבר ויש לפעול בהתאם לצורך הכלל ולא ינטרסם הלאומי, גם אם הדבר הוא למורת רוחו של הפרט".¹⁷

בשלב זה ראתה ההנהגה את הצורך הלאומי בשמירה על המשכיות המשפחות כגובר על הרצון ועל הצורך להילחם בחזית. לדעתי היה המניע ההומני האישי, ההתחשבות בהורים לבנים יחידים במישור הפרטי, קיים גם הוא בתודעה, אך הוצנע ולא דובר בו בהתאם לרוח הכללית המגויסת ששררה בתקופה. במרחב הציבורי היו רק צרכים לאומיים וערכים. רגשות אנושיים פשוטים לא היו גורם שהועלה באופן גלוי כמשמעותי לקבלת החלטות.

בסוף חודש פברואר הפכה התקנה לחוק. נקבע שעד ל-1 באפריל 1948 יועברו כל הבנים היחידים שכבר משרתים בחי"ש ובפלמ"ח לתפקידי מנהלה.

נראה שבשלב זה של המערכה עדיין לא הייתה הנהגת היישוב מודעת להיקף המלחמה שתכפה עליו ולסדרי הכוחות של צבאות האויב, ולכן העדיפה את הערך של שמירת המשכיות של משפחות על פני גיוס כולל ומיצוי המאגר האנושי ללחימה, מה שעתיד היה להשתנות במהרה, כפי שאראה בהמשך.

לאחר אישור החוק הסתבר שלא נעשה סקר מקדים, ושמספר המשוחררים משירות קרבי הוא כזה שמסכן את המערכה כולה.¹⁸ בישיבת הוועד הפועל של "מרכז המפקד לשירות לעם" דנו בשאלות שעלו מה"שטח", כדוגמת מכתב המופנה למחלקת גיוס וקליטה השואל: "מה דינו של אדם נשוי שאין לו אח או אחות. האם יש לנהוג בו לפי ההוראות בדבר בנים יחידים?".¹⁹ יוסף יזרעאלי, מזכ"ל משרד הביטחון, אמר: "התברר שחצים של חייבי הגיוס נכנסת לקטגוריה של

14 ישיבת ועדת הביטחון, 10.2.48. מובא אצל יבלונקה, אחים (לעיל, הערה 2), עמ' 139.

15 מכתב מאת ישראל גלילי (המכונה הלל), ארכיון צה"ל (א"צ) 40-481/1949. ישראל גלילי היה ראש המטה הארצי לכוחות ה"הגנה" והפלמ"ח (הרמ"א) בתקופה זו, מעין רמטכ"ל ל"צבא שבדרך".

16 שם. מתוך ניסוח זה עולה באופן חד-משמעי שהמוטיבציה לתקנה לא הייתה לשם השארת סעד להורים, או מתוך רצון למנוע מצב שבו יפלו הורים מבוגרים בעתיד למעמסה על החברה בהיעדר בניהם שנפלו. כמנהלך המחקר נתקלתי בסיבה אפשרית זו שנאמרה כהשערה, אך מתוך עיון במסמכי התקופה נראה שאין לה תימוכין.

17 שם.

18 עד היום אין נתונים לגבי מספר המשפחות שהיה להן בן יחיד בשנת 1948. בחיפוש שערכתי בספריית הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שעל יד משרד ראש הממשלה נמצא מפקד אוכלוסין שנערך בסוף 1948 ולא נכללו בו שאלות על גודל המשפחה. גם בספרות המחקר לא נמצאו נתונים על מספר החיילים שהחוק חל עליהם.

19 מכתב מ"מיכאל" לצדוק, 4 באפריל 1948. א"צ 40-481/1949.

בנים יחידים. כשהתקבלה ההחלטה... הדבר נגע למספר קטן של אנשים, כעת התחילו להיכנס לקטגוריה זו גם נצר יחיד של משפחה, בן שאחיו בשרות, פירושם של דברים אלו – חציו של הצבא".²⁰

שאלת היקף החוק נדונה במכתב לגלילי (המכונה "הלל") מאת מפקד המכונה בשם הקוד "צפניה", אחד מראשי האגפים: "מתברר שמספר הבנים היחידים המשוחררים לפי ההוראה משרות ביחידות לוחמות מוגיע למאות (מספר מדויק אין בידי עדיין), והם מפוזרים בחטיבות שונות, נוסף לכך לפי רוח ההחלטה רואה עצמו כל עולה אשר משפחתו הושמדה (וישנם רבים כאלה) כזכאי לשחרור משרות ביחידה לוחמת".²¹ בהמשך המכתב הוא קורא לחשיבה ולדיון מחודשים בהוראה זו. בשולי המכתב המודפס ישנה הערה של גלילי בכתב יד המפנה את המכתב הלאה (לא ברור למי), וכך הוא כותב: "רצוי לי לשמוע את דעתך בע"פ או בכתב לפני שתביא את העניין לברור חדש. החזר נא המכתב. הלל".

אני סבורה שמה שעולה מן התכתובת הזו הוא מבוכה וחוסר בהירות גם בדרג המחליט לגבי החוק שהם עצמם חוקקו; מה שהיה ברור הוא שיש לצמצם את תחולת החוק או לבטלו. ואכן התקיים דיון. התיקון שהציע יזרעאלי הוא לצמצם ל"בן יחיד להורים החיים בארץ".²² תיקונו התקבל.

"איש הישר בעיניו יעשה"

קשיים באכיפת החוק עד אי יישומו בפועל

החוק נחקק בסוף חודש פברואר 1948, "תוקן" בסוף מרץ, ונקבע שעד לתחילת אפריל הקרוב יושלם מעברם של הבנים היחידים לתפקידי עורף ומנהלה. על פי מסמכי הארכיון נראה שבפועל לא הזדרזו המפקדים לוותר על חייליהם, ולא מילאו אחר ההוראה שניתנה להם. רק כאשר הורים פנו וביקשו ומילאו טפסים מתאימים הבקשה טופלה, אך גם במקרים אלו לא בנקל עלה בידם להעביר את בנם הרחק מקו האש כפי הוראת החוק. ההורים הפעילו לחץ על הדרג הבכיר (שר הביטחון, ראש אגף כח אדם), אלו הפעילו לחץ על מפקדי החטיבות והגדודים, אך לאלו האחרונים היו גם לחצים אחרים, לחצי הקרב וחשש מפני דיולול היחידות. אביא כאן תכתובות המשקפות מערכת זו.

"לכבוד ראש הממשלה [...] בזה הנני לבקש להודיעני מה היא הסיבה שעד היום לא הועבר בני עזרא [בראש המכתב באו שמו המלא ומספרו האישי בצה"ל] מקו האש בהתאם לצו, בהיותו בן

20 פרוטוקולים של הוועד הפועל של מרכז "המפקד לשרות העם" 28.3.48, 30.3.48. א"צ 679-56/21. מובא אצל יבלונקה, אחים, עמ' 139-140.

21 מכתב מ"צפניה" לגלילי מ-4 באפריל 1948. א"צ 40-481/1949. במכתב זה הכותב מציג גם לאסור גיוס של שני אחים או אח ואחות לגדוד אחד, ושחרור חייל שאחיו היחיד נפל חלל.

22 פרוטוקולים של הוועד הפועל של מרכז "המפקד לשרות העם", 28.3.48, 30.3.48. א"צ 679-56/21. מובא אצל יבלונקה, אחים, עמ' 139-140. אין בפרוטוקול רישום של סיבה לכך שדווקא תיקון זה התקבל, או של דיון בהצעה. בהמשך המאמר בפרק החמישי אנסה להעלות השערות להסבר קבלת "תיקון" תמוה זה.

יחיד".²³ האב מפרט את הפעולות שנקט כבר, כולל פנייה לבית דין לערעורים, ומצרף מסמכים קודמים שמתוכם ניתן ללמוד שמדובר בכ-5 חודשים שבהם הוא מנהל תכתובת עם גופים שונים בצבא, ובינתיים ללא תוצאות. הוא מסיים: "אני מקוה שבקשתי תתמלא בהקדם, ובפרט שאשתי חלתה במחלת לב עקב הדאגה לגורל בנינו – אשר חייו נתונים בסכנה מתמדת".²⁴ במכתב אחר מני רבים הממוען לדוד בן גוריון, שר הביטחון, פורש אב תכתובת ענפה עם גורמים בצבא שלא הביאה למימוש הצו ביחס לבנו, ובפסקת הסיום הוא כותב:

אני מרשה לעצמי לשאול: האם התקנה בנוגע לבנים יחידים קיימת? אם כן – מדוע אין מקיימים אותה? ואם אין התקנה קיימת, מדוע אין מפרסמים זאת ברבים? כי אז הייתם לכל הפחות מקמצים טרחה לעצמכם, ומההורים הוצאות מיותרות וריצות לאין קץ ממשרד למשרד ובטול זמן לחינם. על כל פנים אין זה לפי דעתי מוצדק [במכתב המודפס כתוב "הוגן" ומחוק בעט, ומעל כתוב "מוצדק", כנראה חשב שהנוסח נועז מדי – ר"מ] להזניח את הדבר ללא כל תשובה שהיא.²⁵

בשני המכתבים הללו ניכר שנוסחו בידי כותבים המעורים בחיים בארץ ומכירים את נוהליה וידעו לאן לפנות, גם אם לא נענו. לעומתם נמצאים בארכיון מכתבים הכתובים בתמימות נוגעת ללב. להלן שני מכתבים שנכתבו לדוד בן גוריון ראש הממשלה ושר הביטחון על ידי, או בשם, עולים חדשים:

מכתב שנשלח בידי אמו של חייל (על סמך העובדה שבתור חתימה מופיעה טביעת אצבע אני מניחה שהאם לא ידעה לכתוב ואדם אחר כתב את המכתב עבורה). זהו מכתב השני, לפי טענתה שלמכתבה הראשון לא קיבלה מענה מעבר לאישור שמכתבה נתקבל.

...ואני חוזרת שוב על תיאור סבלי מאחר כי בני יחידי שמעון נלקח לגיוס מלא ונשארת ללא מחסה. אני אם זקנה, ויש לי אם זקנה מופלגת, ואשת בני הרה [...]. אני מקוה שכבודו יתן צו להחזיר את בני לשירות בתל אביב, עד היום לא זכיתי לתשובה חיובית מכב'. בנים רבים היו לי אמנם, לצערי הלכו בדרך כל הארץ, שמה בתימן, וכב' יבדל לחיים, ולא נשאר לי בעולמי כי אם בני יחידי הנ"ל, שהוא נפשי היחידה! [...]. ומקוה ואני מאמינה כי כבודו ירחם עלי וימלא את בקשתי, אם שכולה וגלמודה!²⁶

מכתב אחרון שאביא מתיק זה בארכיון שמרוכזים בו מכתבים רבים כגון אלה הוא מכתב של אב ניצול שואה הפונה באידיש ל"חושבין מויניסטער דוד בן גוריון"²⁷ (השר החשוב). בתרגום לעברית: זו הפעם השנייה אני פונה אליך בבקשה: יש לי בן אחד יליד 1931,²⁸ הגיע באנית 'אקסודוס',

23 מכתב מ"ק לראש הממשלה, התקבל ב-20 בספטמבר 1948. א"צ 195-580/1956.

24 שם.

25 מכתב מב"ש לשר הביטחון לגבי הבן ש"ש, 25 אוגוסט 1948. א"צ שם.

26 מכתב מב"ע לראש הממשלה ושר הביטחון, 13 ביולי 1948. א"צ 195-580/1956.

27 מכתב ממר ו' לגבי בנו א"ו, התקבל ב-7 בנובמבר 1948. א"צ שם.

28 באופן כללי ילידי 1931 מבני הארץ לא גויסו בשלב זה. חייל זה, כנראה עקב היותו עולה ואולי חסר מסמכים, גויס למרות גילו הצעיר.

הוא עבר חיים קשים מאוד [...] הגיע לארץ וישר מן האניה נשלח למטולה, אח"כ נלחם בנגב ושוב בגליל. מאז, אין לי שום דבר בכתב ממנו, עכשיו אני מבקש ממך – מלא את בקשתי, אני אדם מבוגר וחולה וזה לי בני היחיד [...] כבר לא ראיתו שלוש שנים, תבין ותשתתף בלבי השבור, אני איבדתי הכל ונשאר לי רק הילד הזה, אל תסרב לי!²⁹

ההורים הבינו מן הסתם את חשיבות המערכה כולה, אולם חרדו לגורל בנם היחיד. כפי שראינו הפניות הן מגוונות: האחד פונה בדרישה למנהל תקין ולמימוש החוק, והאחרים פונים אל לבו היהודי של ראש הממשלה בבקשה להתחשבות מתוך רחמיו עליהם, שזהו הבן היחיד הנוטר להם לפליטה. הם הניחו שהנמען לא יוכל להישאר אדיש לסיפורם המשפחתי. השיקול הרגשי של כאב הלב של ההורים לא היה כלול בשיקולים הרשמיים, אולם השיקול בדבר חשיבות המשך קיומן של משפחות תקף בכל המקרים הללו, אף כי ההורים לא העלו אותו מפורשות. מכתבי ההורים יצרו רושם במשרדי ה"קריה", אך לא היה די ברצונם של ראשי הצבא לממש את הצו. כך עולה מחלופות מכתבים בין הפיקוד הבכיר לבין מפקדי הגדודים והחטיבות. להלן חלק מהתכתבות בין יוסף זירעאלי, מזכ"ל משרד הביטחון, לבין מפקד חטיבת גבעתי. יוסף זירעאלי שלח את אחד ממכתבי ההורים לשמעון אבידן, מפקד חטיבת גבעתי, בצירוף דברים אלו:

ר"ב העתק מכתב, אחד מני עשרות אשר הגיעו מהורים, בתלונה כי אינך מקיים את ההוראות של מוסדות הגיוס בדבר העברת בנים יחידים לשרות בלתי לוחם. העניין הגיע עד כדי מצב של התמרמרות וללא נשוא [כך במקור] לאלה אשר צריכים להיפגש עם ההורים והמוסדות. בכדי שאדע איך לפעול, אודה לך אם תסביר לי, באופן אישי לפחות, אם המצב שנוצר הוא רק במקרה או כתוצאה של החלטה [ההדגשה במקור] מצדך.³⁰

במכתב התשובה כותב שמעון אבידן:

מאחר שבחטיבתי משרתים בתפקידים קרביים כ-400 בנים יחידים, אני אראה בזה פירוק גמור של הגדודים, באם במצב הנוכחי אוציא את ה-400 איש הללו מתוך הגדודים ואעבירם לתפקידי שירותים. באם הנך מוצא צעד זה לנכון, כלומר שאפרק את היחידות, אבקש הוראותיך בנידון. אין באפשרותי להעסיק מספר כה גדול של אנשים בתפקידי שירות ואין גם אפשרות לעשות יוצא מן הכלל.³¹

אבידן מבהיר באופן שאינו משתמע לשתי פנים שאין כל אפשרות סבירה לממש את התקנה יחד עם שמירה על החזית. (חטיבת גבעתי הייתה מופקדת בתקופה זו על החזית הדרומית אל מול אלפי חיילים מצריים, כך שהאפשרות של פירוק היחידות לא הייתה אפשרות ראלית). כמו כן

29 לעיל, הערה 27. תורגם מאדיש בידי הגברת נעמי נהיר.

30 יוסף זירעאלי אל מפקד חטיבת גבעתי, 1 באוגוסט 1948. א"צ שם.

31 שמעון אבידן לזירעאלי, 7 באוגוסט 1948. א"צ שם. ההיסטוריון ד"ר יוסי אבנרי אמר לי בשיחה בעל פה שעל פי היכרות עם אופיו ועם דרך התנהלותו של אבידן ייתכן שהוא לא דייק בנקבו במספר הבנים היחידים שבחטיבתו, אלא "ניפח" את המספר.

הוא מבהיר שאין בכוונתו להפלות ולממש את התקנה באופן סלקטיבי רק לגבי בנים שהוריהם והפיקוד העליון דורשים זאת.

יזרעאלי קיבל תשובה חד-משמעית, אם כן, לגבי תהייתו אם יד המקרה בדבר או מדיניות מכוונת, אך תשובה לאבידן לא הייתה לו. במכתב הבא בהתכתבות כותב לו יזרעאלי כי העביר את הבעיה, שהיא מכובדת ורצינית, לשר הביטחון, ובניתיים מצפה מאבידן עצמו לעבד "הצעת מוצא מן הסבך".³² גלגול הבעיה לפתחו של בן גוריון לא הביאה לפתרון כלשהו, לפחות לא לפי החומר המצוי בארכיון בנושא. גם בספרות המחקר, כפי שציינתי לעיל, אין התייחסות ממוקדת בחוק בנים יחידים ולא בקשיים ליישמו.³³

אבידן לא היה יחיד. ביחידות נוספות חשו שלא יוכלו לוותר על החיילים שלגביהם חל החוק. במכתב הנוגע לחייל ש"ש, שאת מכתבו של אביו ציטטתי לעיל, כותב ראש אגף באכ"א ליזרעאלי כי מפקד חטיבה 2 הודיע לו שאין הוא יכול למלא את ההוראות בדבר העסקתו של הנ"ל בתפקיד בלתי קרבי מכיוון ש"קיבל הוראה ממפקד חזית א' לא להתחשב עם החוק בקשר לבנים יחידים".³⁴ בראש המכתב כתוב בכתב יד ובאופן מודגש: "סודי".

מהתכתבות זו עולה כי לא רק מאבק בין הורים לבין המערכת הצבאית יש כאן, אלא מאבק וחילוקי דעות ומעשים בתוך הצבא, עד כדי הוראה מפורשת ממפקד בכיר למפקדים הכפופים לו שלא לקיים הוראות של "מרכז הגיוס", הוראות שלמעשה התקבלו כחוק במנהלת העם.³⁵ המסמך סווג כסודי מן הסתם כדי שהתגושות פנימית זו לא תגיע לידעת הציבור.

חוסר הבהירות המתואר, חוסר העקביות וחוסר האחידות בין היחידות השונות לא נעלם מעיני המערכת. בסוף יולי נשלח מכתב אישי אל שר הביטחון, הרמטכ"ל ולכל ראשי אכ"א מאת השירות המשפטי של צה"ל בעניין הוצאת בנים יחידים משירות לוחם. במכתב הם סוקרים את המצב הקיים מכל היבטיו, מתריעים על הסכנות וקוראים לחשיבה מחודשת. מצד אחד הם מתריעים על כך שהפקודה אינה נאכפת באופן מסודר אלא רק באותם מקרים מסוימים שבהם הוגשה תלונה, ועוד הם כותבים שאפילו באותם המקרים שבהם מוגשת תלונה של הורים ובעקבותיה הוראה מ"מרכז הגיוס": "ישנו נוהג מוכר בחטיבות להתעלם לחלוטין מפקודות אכ"א בנדון שחרור משירות לוחם".³⁶ מאידך גיסא הכותבים מודעים למצוקת כוח האדם בצבא, ובסעיף אחר הם מכירים בצורך האופרטיבי בלוחמים ובחוסר האפשרות להחזיק מספר גדול של "בלתי לוחמים". אנשי השירות המשפטי מצביעים על הסכנות בהמשך אי הבהירות הקיימת מבחינת האזרחים החיים בחוסר ודאות ומפתחים תקוות וציפיות שאינן ממומשות, ומבחינת הצבא: "שהיא מרגילה

32 יזרעאלי לאבידן, 13 באוגוסט 1948. א"צ שם.

33 במחקרים על אודות ההתארגנות הצבאית במלחמת העצמאות והמעבר ממליציות לוחמות לצבא מאורגן יש אמירות ותיאורים לגבי חוסר סדר, חוסר אחידות ואי ציות באופן כללי. הדבר נבע הן מ"חבלי הלידה" והן ממאבקי כוח שהיו בין יוצאי ה"הגנה" ליוצאי הפלמ"ח, ובין שתי קבוצות אלה לבין יוצאי הצבא הבריטי. א' מילשטיין, תולדות מלחמת העצמאות, תל אביב תשנ"ב, כרך ד, עמ' 160-169.

34 מכתב מראש אגף באכ"א (התימה לא מפוענחת) ליזרעאלי, 8 באוקטובר 1948. א"צ 195-98/1956.

35 מנהלת העם הייתה הממשלה של "המדינה שבדרך" והפכה לממשלה הזמנית של מדינת ישראל בהכרזת העצמאות ועד לבחירות הראשונות.

36 מכתב מהשירות המשפטי לשר הביטחון, לרמטכ"ל ולראשי אכ"א, 28 יולי 1948. א"צ שם.

את מפקדי החטיבות לא למלא פקודות הבאות מן המטכ"ל". בעיה נוספת המטרידה את כותבי המכתב היא אפליה שהמצב יוצר בין בנים למשפחות בעלות קשרים ועוז, המוכשרים להפעיל לחץ על "מרכז הגיוס", לבין המוני הבנים האחרים.³⁷ לאור כל זאת מציעים כותבי המכתב לקבל החלטה מוסמכת וסופית האם לכפות את החוק באופן מוחלט או לחילופין לבטלו כליל. המכתב מסתיים בכך שיש "להפעיל החלטה סופית כזו ללא רתיעה בכל המקרים ללא יוצא מן הכלל".³⁸ מכתב זה נשלח בסוף יולי 1948, בעיצומם של "קרבות עשרת הימים" שהיוו שלב מכריע במלחמה. מתוך ההתכתבות שהובאה לעיל בין אבידן ליזרעאלי, המכתב לגבי "מפקד חזית א'" וכן חלק מפניות ההורים שהובאו לעיל, שתאריכן מאוחר יותר, אני מסיקה שלמרות פנייה זו של השירות המשפטי לא התפתה ההנהגה לעיון מחודש, התלונות של הורים המשיכו להגיע, והמפקדים בשטח לא צייתו להוראות "מרכז הגיוס". בפועל נפגעו בקרבות גם חיילים שהיו בנים יחידים, ובכך נכרת ההמשך לאותה המשפחה.³⁹

"לנו אין הורים, אין מי שיכתוב את הבקשה"

אפליה לרעה של בנים יחידים ניצולי שואה

כפי שראינו לעיל, לאחר קבלת החוק התברר שמספר האמורים להשתחרר גבוה ממה שסברו, ועל כן "תיקנו" את חלות החוק כך שיהיה תקף רק לגבי חייל שהוריו בארץ. "תיקון" זה מנע למעשה מרוב מוחלט של הבנים היחידים, ניצולי השואה, ליהנות ממנו. לרבים מהם לא היו הורים, ולאחרים היו הורים אך לא בארץ.⁴⁰ (העלייה ממחנות העקורים הייתה מדורגת וכפופה לצרכיה של המדינה הצעירה; לאניות הורשו לעלות בחודשי המלחמה רק אלו שיכלו לתרום למאמץ המלחמתי, לכן עלו המגויסים הצעירים ללא הוריהם גם אם היו להם הורים.)⁴¹ כך יצא

37 שם. אכן בין המסמכים הרבים בנושא שראיתי בארכיון צה"ל מצאתי המשך טיפול והתייחסות למכתבי הורים שניכר מהם שהכותבים מעורים היטב בחיים בארץ ומכירים את נוהליה, כדוגמת מכתביהם של מר ק' ומר ש' שהובאו לעיל. למכתבים דוגמת אלו של גברת ש' ומר ו' לא מצאתי המשך התייחסות, וחסר אפילו הכיתוב "טופל" המופיע על המכתבים מן הסוג הראשון. אי אפשר להסיק מסקנות לגבי אפליה מובנית רק על סמך ממצאים אלו, אך יש גיבוי לתחושה המבוטאת במשפט זה מתוך מכתב השירות המשפטי. נראה שעניין רגיש זה זוקק מחקר נפרד ומעמיק.

38 שם.

39 סדר הבאת המכתבים בפרק אינו הסדר הכרונולוגי אלא סדר הרצאת הנושא והבהרת פניו השונים. לדעתי מתוך המכתבים מוכח שלא חל שינוי באכיפת החוק גם לאחר פניית הלשכה המשפטית, כלומר ניתן לדבר על אותן התופעות המשתקפות מן המכתבים לאורך כל חודשי הלחימה, ולכן אין פגם בהבאתם שלא על פי סדרם הכרונולוגי.

40 עמנואל סיון קובע במחקרו כי שלושה מכל עשרה חיילים ניצולי שואה היו יתומים משני הוריהם, או חסרי קרובים בארץ. סיון בדק את הנתון לגבי החיילים עולי 1946-1947 שנפלו. הוא מציין שזהו אומדן חסר. בכל אופן אינני רואה סיבה שלא להקיש מנתון זה לגבי כלל החיילים ניצולי השואה. סיון, דור תש"ח (לעיל, הערה 6), עמ' 83.

41 מחודש מרץ 1948 ניתנה הוראה להעלות רק צעירים המסוגלים להתגייס. "הכל משועבד עכשיו לניצחון, תשלחו רק אנשים בגיל 18-35 מוכשרים לשאת נשק". מכתב מבן גריון לזאב שינד, איש ה"מוסד לעליה", 18.3.48. מובא אצל יבלונקה, אהים, עמ' 92.

שדווקא לגבי אוכלוסייה זו, שלגביה היה מקום לצפות לעירונות מוגברת בעניין של "הבטחת המשכן של משפחות", הייתה אפליה לרעה, ובניגוד לבנים יחידים שהוריהם היו בארץ ויכלו להשתדל ולהתאמן, ובחלק מן המקרים להשיג את מימוש החוק והרחקת בנם היחיד מקו האש, לחיילים הניצולים לא היה אפילו בסיס חוקי להגשת בקשה. שמחה רוטהויזר (רותם), המכונה קז'יק, ממנהיגי גטו ורשה, ומי שהיה הרוח החיה במחלקת הפרטיזנים בצבא היישוב,⁴² כותב לגבי חייליו ב-5 במרץ 1948:

לכבוד הפיקוד העליון,

לאור פקודת הפיקוד העליון לשחרור בנים יחידים מהחי"ש והפלמ"ח ולהעסקתם בעורף, ברצוני להעיר לכם על מחלקת הפרטיזנים – שאנשיה לא רק בנים יחידים, אבל יחידים למשפחות שלימות שהושמדו ע"י הנצים. [כך במקור].

כי אחראי [אולי צ"ל "כאחראי" – ר"מ] לאנשים אלו חושבני כי עוד לא הגיע הזמן להעסיק את האנשים האלה בקו ראשון, כמו בבית דגון. אני יוצא מהנחה שיש צורך וחובה לאומית לשמור על האנשים האלה שישארו בחיים עד כמה שאפשר.

בברכת נצחון

קז'יק – ש. רוטהויזר⁴³

קז'יק לא קיבל תשובה על מכתבו זה.⁴⁴ יש לציין שהטיעון שהוא מעלה הוא-הוא הטיעון שעומד ביסוד החוק.

נתון חשוב בהקשר זה הוא שרוב מכריע של העולים שובץ בתפקידי לחימה הן מפאת הצורך למלא את השורות החסרות בכוח הלוחם והן מפני שתפקידי השירותים דורשים במהותם ידע בשפה. כך קרה שאחוז החיילים הקרביים מבין העולים היה גדול ביחס לאחוז החיילים הקרביים מכלל המגויסים.⁴⁵

ברוך (בורקה) שוב, ניצול שואה ששירת ביחידה לוחמת, מתאר בספרו אפיזודה מעלת דמויות: "כאשר נחקק החוק... נמצא אז משהו שכבן יחיד ביקש למצות את הכתוב בחוק, ותשובת הפיקוד העליון טפחה על פניו. נאמר בה כי את בקשת ההעברה זכאי להגיש רק הורה של חייל... לנו לא היו הורים ומשום כך החוק לא חל עלינו".⁴⁶

ניצול שואה אחר, מנחם שטייף שהיה מ"כ במלחמה, כותב: "לגבי חברים שנפלו שהיו השרידים האחרונים שנשארו ממאות משפחות שנרצחו בידי הנאצים, חשבת שהשלטונות

42 מחלקת הפרטיזנים התגבשה כבר בדצמבר 1947 והשתייכה לחטיבת גבעתי. זו הייתה ההתגייסות המאורגנת הראשונה של ניצולי שואה. יבלונקה, שם, עמ' 110.

43 המכתב המקורי מצולם אצל: א' שלו וב' גוטמן, אנחנו פה: ניצולי השואה במדינת ישראל, ירושלים תשס"ח.

44 כך אמר בעצמו בריאיון שערכה עמו חנה יבלונקה בביתו בירושלים ב-10.2.1987. יבלונקה, אחים, עמ' 141 הערה 4.

45 מרקוביץ, גחלת (לעיל, הערה 3), עמ' 131. חנה יבלונקה מראה שאף שהחיילים העולים היוו כשליש מן הצבא הם היוו כמחצית מן הכוח הלוחם. ח' יבלונקה, "עולי אירופה ותודעת השואה", מתוך: מ' בר-און (עורך), העשור הראשון, ירושלים תשנ"ח, עמ' 41-56.

46 ב' שוב, מעבר לשמי העננה, תל אביב תשנ"ה, עמ' 198.

האזרחיים והצבאיים היו יכולים והיו צריכים להתחשב באומללים האלה... כך נמחקו האחרונים למשפחות שנספו, ואין זוכרים את שמם ואין יודעים מי היו".⁴⁷ חנה יבלונקה טוענת שעד כמה שבדקה, בכל המקרים שניצולי שואה הגישו בקשת העברה לשירות עורפי ניתנה להם תשובה שלילית או שלא נמצא מענה כלל.⁴⁸

בהקשר זה מביאה אניטה שפירא מדברי אבא קובנר שבמבט לאחור התמרמר על כך ש"בעוד בנים יחידים ביישוב שוחררו מן היחידות הלוחמות, את בני שארית הפליטה, אחד מעיר ושניים ממשפחה לא שיחררו".⁴⁹ קובנר סיפר שאפילו מפקד בצבא הסובייטי היה רגיש יותר לסוגיה, וכשביקשו קובנר וחבריו הפרטיזנים להשתלב בכוחותיו סירב לקבלם באמרו: "אתם את שלכם כבר עשיתם".⁵⁰

להשלמת התמונה חשוב לציין שמתוך עיון בכתבים של הניצולים עצמם עולה קול נוסף: רצון לשרת ולהילחם מתוך תחושה של זכות לקחת חלק בתקומה, תחושה של החזרת הכבוד העצמי אחרי שנרמס בשואה ושיקום הדימוי העצמי הפצוע: "הציונות נתנה לניצולים תחושה שהם לא רק גורם מטופל, משהו שמעבירים ממקום למקום ומטפלים בו, אלא יש להם יכולת להשפיע על האירועים, ובעיקר על הנושא המרכזי של העולם היהודי בדורם".⁵¹ תחושת השייכות למסגרת הצבאית, ובעיקר שותפות פעילה בלחימה, נתנו לניצולים תחושה של עשייה בעלת משמעות קיומית, וחוויה של זקיפות קומה וחיזוק ה"אני".⁵² לקיחת חלק בקרבות הוכיחה לניצולים עצמם ולבני הארץ שכאשר התנאים מתאימים, אותם אנשים שהלכו כביכול "כצאן לטבח" נלחמים בגבורה ובאומץ. בני וירצבורג, ניצול שואה שלחם בחי"ש ואחר כך בצה"ל, כותב: "ואפשר דווקא משום שלא ניתן לנו להילחם במרצחינו במחנות אושוויץ, מטהאוזן ומלך [...] רצינו להיות שותפים ללוחמים העבריים".⁵³ בתארו את טקס ההשבעה כשידו על כת האקדח הוא מתאר איך הוא מוצף בזיכרונות של רגעים שבהם עמד בידיים ריקות מול הנאצים החמושים,

לפיכך הרגשתי שאין אני נשבע אמונים רק להגנה, אלא שבועת נקמה לדם הורי הנרצחים, וקרובי המורעלים, שבועה לנקום כבוד עמי הנדכא והמושפל [...] ואז זו הפעם הראשונה, הרגשתי כי לא שגיתי בזה שנאבקתי ונשארתי בחיים, כדאי וכדאי היה להישאר בחיים, אפילו למול אבא המתבוסס בדמו, ובלבד להגיע ליום זה.⁵⁴

כל הקולות האלו, הנלהבים להילחם ולקחת חלק פעיל בקרבות מחד גיסא, ואלו הקוראים לשמירה

47 מ' שטייף, שואה ותקומה: ספורו של נער בשואה, כפר סבא תשמ"ט, עמ' 139-140. באומדן המקובל כיום מדובר על כ-140 חיילים שהיו נצר אחרון למשפחותיהם ונהרגו במלחמת העצמאות או לאחריה. על פי אורן, נצר אחרון (לעיל, הערה 1).

48 יבלונקה, אחים, עמ' 141.

49 שפירא, יהודים (לעיל, הערה 9), עמ' 338 הערה 49.

50 שם.

51 א' הורביץ ואחרים, "שארית הפליטה והקמת המדינה: רב שיח לרגל יובל למדינת ישראל", ילקוט מורשת, סה (תשנ"ח), עמ' 12.

52 מרקוביץ, גחלת, עמ' 198.

53 ב' וירצבורג, מגיא ההריגה לשער הגיא, רמת גן תשכ"ז, עמ' 158.

54 שם.

על נפשותיהם של האודים המוצלים, שרידים אחרונים למשפחות, מאידך גיסא, נשמעים מתוך הניצולים עצמם. בני הארץ לא הבינו ולא הפנימו בשלב ההוא את מורכבות הנושא.⁵⁵ לסיכום עניין זה נראה שניתן לקבוע שהיה יחס שונה באופן מובנה. בני הדור הארץ-ישראליים לא חשו בעיוות ובאפליה לרעה הבלתי הגיונית כלפי החיילים הניצולים. חיילים ניצולים שכן הבחינו, כאבו ושתקו, וגם אם ניסו לפעול, כשמחה רוטהויר, לא הצליחו להביא לשינוי.

הסיבות לחוסר הבהירות בדבר שירות קרבי של בנים יחידים

ולעיוות שנוצר ביחס לבנים יחידים ניצולי שואה

המצב כפי שעולה מן התעודות שלעיל מעלה קושיות הן לגבי שיקול הדעת בקבלת ההחלטות בדרגים הגבוהים, והן לגבי יכולת האכיפה של החלטות שנתקבלו. אך דבר לא נכון הוא ולא צודק, לדעתי, לבקר את המעשים והמחדלים של התקופה מבלי להבין את הרקע לאשורו. הרקע בהקשר זה צריך להיבחן משני פנים: מן ההיבט של ההיסטוריה הצבאית ומן ההיבט הסוציולוגי-תודעתי. ההיבט הצבאי מבהיר את הרקע להבנת שתי השאלות שהמאמר עוסק בהן, ואלו ההיבט הסוציולוגי קשור רק לשאלה בדבר החיילים ניצולי השואה.

"חשבונם של חזית ועורף אומר כי אפסה ברירה" – מצוקת כוח האדם ביישוב

בינואר 1948 היה מספר המגויסים בחי"ש (חילות השדה) 2,436 איש בלבד. בראשית פברואר הוחלט לפעול לגיוס מלא של גברים בגילאי 18–35 שאינם אבות לילדים. בגלל מחסור במוח אדם הורחב הגיוס באפריל 1948 לגברים עד גיל 41, וכן לנשים בגילאי 18–25, גם הנשואות ללא ילדים.⁵⁶ לצבאות האויב הייתה עדיפות גדולה בכוחות לוחמים ובעיקר בנשק קל וכבד, בכלי טיס ובכלי שיט.⁵⁷

מיד לאחר הקמת המדינה ופלישת צבאות ערב ידעה המדינה את התקופה הקשה ביותר בתולדותיה, כך מעריך מרדכי נאור. בתוך ארבעה שבועות נהרגו 1,200 איש: 900 חיילים והשאר אזרחים. "כל הארץ היתה חזית: ירושלים הורעשה בלי הרף, תל אביב, רמת גן, ראשון לציון, רחובות ואחרים הופצעו בידי המצררים. 12 יישובים פונו או נכבשו בידי כוחות האויב. השאלה ההאמלטית הידועה: 'להיות או לא להיות' היתה בשבועות אלה מוחשית מאין כמותה".⁵⁸ היה ברור שגורלה של המדינה הצעירה תלוי ביכולת העמידה הצבאית שלה מול המתקפה הערבית. המשבר הלך והחריף, חיילים רבים נהרגו ואחרים נפצעו ולא יכלו לשוב ולהילחם. אורי בן ארי מספר על הידלדלות הכוחות: "אתה מאחד חמש מחלקות ועושה מהן ארבע, ומארבע מחלקות

55 המורכבות הייתה גם מנת חלקם של בנים יחידים מבני הארץ שהמשיכו להיות בקו האש מתוך בחירה שלהם ושל הוריהם, מתוך הבנת גודל השעה ונחיצותו של כל אוחז בנשק. יבלונקה, אחים, עמ' 141–142.

56 בן אריה, ההיסטוריה של ארץ ישראל (לעיל, הערה 6), עמ' 125.

57 מ' פעיל, עצמאות תש"ח-תש"ט, תל אביב תש"ן, עמ' 20.

58 נאור, ארבעה שבועות (לעיל, הערה 8), עמ' 29.

אתה עושה שתיים".⁵⁹ לפי חשבוננו השתתפה פלוגתו (פלוגה א' בגדוד "הפורצים") ב- 68 קרבות בחודשים אפריל-מאי, ורק 15 מתוך 200 אנשיה שבו בריאים ושלמים. 85 נפלו בהרי ירושלים, וכמאה נפצעו.⁶⁰ לגבי חטיבת "הראל" מספר אחד המפקדים: "הגענו לקצה גבול היכולת [...] יחידותינו היו מדולדלות עד מאד, שלוש מאות וחמישים חללים היו לנו כבר, והאנשים הבריאים סחוטים ומחוסרי כוח".⁶¹ כוח האדם המוגבל שעמד לכתחילה לרשות ההגנה על היישוב הלך והצטמצם.

יוסף ברץ מדגניה מספר שב-19 במאי הגיע המצב בעמק הירדן עד משבר. ההתקפות הסוריות עמדו לנפץ את קו ההגנה הדליל שהוצב בשתי הדגניות. משלחת של "וקני העמק", עמיתיו של בן גוריון לעלייה השנייה, חשה אליו ותבעה תגבורת נשק וכוח אדם. ה"זקן" היה קורקטי, הוא הבהיר לבאים שהמצב בכל החזיתות קשה מאוד. בן ציון ישראלי מכנת פרץ בבכי. ברץ שאל את בן גוריון: "אתה תופס את משמעות הדברים? אם תיפול דגניה תיפתח הדרך לגליל, לטבריה, לחיפה". בן גוריון ענה: "מה אוכל לעשות? האמת שאין לנו דבר, אני מוכן לבא אתך אם אתה רוצה, ולעמוד אתכם במערכה על דגניה, אך נשק אין לי".⁶² יש להבין שהעברת כוחות לחזית דגניה והגליל פירושה הפקרה של חזית אחרת לידי האויב. לא היה כוח אדם מיותר ונשק כמעט לא היה כלל.

חיזוק נוסף למצב המצוקה במערך הלוחם ניתן למצוא במסמכי ארכיון רבים המתעדים "מאבק" על כוח האדם בין צה"ל לבין גופים שונים במשק, בהם גם גופים חיוניים כדוגמת חברת החשמל, מאפיות, חברה קבלנית המבצעת עבודות סלילה עבור צה"ל ומשקים חקלאיים. כל אלו טענו שאינם יכולים לספק את המוטל עליהם לאוכלוסייה בגלל מחסור בכוח האדם שגויס. מאפיה מסוימת ומתפרה כתבו שסירובו של הצבא לשחרר את עובדיהם פוגע באספקת מזון וביגוד לצה"ל עצמו. אפילו מקיבוץ "בית הערבה", שהיה נקודה מבודדת, כתבו בתחנונים שלא נותרו במשק די גברים על מנת להגן על נקודת היישוב. רוב הפניות הללו נענו בשלילה, צה"ל לא יכול היה לוותר על לוחמיו. המפקדים העריכו, מן הסתם, שהחיים בעורף כבר יסדרו איכשהו.⁶³ באוגוסט 1948 מונתה משלחת מטעם אכ"א (אגף כוח אדם) לבדוק את מצבת הכוחות, ומסקנתה הייתה שגיוסם של בני הארץ בגיל ובכושר המתאימים ליחידות שדה כבר מוצה עד תום. כמו כן קבעו כי חסרים לצורכי הצבא עוד 28,000 חיילים.⁶⁴ משה צדוק, ראש אכ"א, דרש גיוס מלא של שנתון 1931 (כלומר נערים בגיל 17) ואת כל נערי עליית הנוער בגילאי הגיוס. צדוק גם דרש שלעולים בעלי משפחה לא תינתן ארכה (שבועיים) עד לגיוסם לצורך סידור ענייני

59 ח' ברטוב, דדו – 48 שנה ועוד 20 יום, אור יהודה תשס"ב, עמ' 57.

60 שם, עמ' 59.

61 [ללא שם מחבר], עד סלע, תל אביב תשכ"ו, עמ' 169–170. מובא במרקוביציקי, גחלת, עמ' 148.

62 נאור, ארבעה שבועות (לעיל, הערה 8), עמ' 25.

63 כל המכתבים בארכיון צה"ל, 580/1956-664.

64 דין וחשבון של משלחת אכ"א על סיורה בחטיבות, אוגוסט 1948. מובא אצל גלבר, גרעין לצבא עברי (לעיל,

הערה 7), עמ' 163.

המשפחה אלא הם יגויסו מיד.⁶⁵ על כך רשם בן גוריון ביומנו: "זה קל לדרוש וקשה לעשות".⁶⁶ בחודשים אלו הגיעו גלים גדולים של עולים, בעיקר מאירופה. העולים שהיו בגיל גיוס גויסו כבר בנמל ונשלחו למחנות קלט לשם התארגנות ואימונים, ומשם נשלחו לחזית. עולים נשואים קיבלו ימים מספר להתארגנות, וגויסו מיד לאחריהם. בין החודשים מאי–דצמבר 1948 גויסו כ-44,000 עולים חדשים.⁶⁷

בסקירה קצרה זו ובדוגמאות המייצגות שהבאתי לעיל אני רוצה לטעון שהמצב של הימצאות היישוב בסכנה קיומית לא הותיר ברירה, לדעת המפקדים, אלא לגייס לקרב כל מי שיכול לשאת נשק. "חשבונם של חזית ועורף אומר אפסה ברירה", בלשונו המליצית של אלתרמן.⁶⁸ ואכן, בשלב זה של המלחמה לא בוצעה ההוראה לשחרר בנים יחידים שהוריהם בארץ במקרים רבים, כפי שראינו. כמו כן, הדרג של מקבלי ההחלטות היה נתון לניהול הקרבות הצבאיים ולניהול המאבק הדיפלומטי במקביל, ולא היה פנוי נפשית לדון בכובד ראש בהשלכות האפשריות של שליחתם לקרב של עולים-ניצולים שהם בנים יחידים ושרידים אחרונים למשפחותיהם.⁶⁹

"מחיצת דמים ואלם ויגון ובדידות" – תחושת זרות וניכור בין בני הארץ לניצולים

הרכיב השני שאחראי לחוסר-ההבנה כלפי המצב הייחודי של הניצולים הוא במישור הפסיכולוגי והסוציולוגי.⁷⁰ בנושא זה של יחס הארץ-ישראלים לניצולים עסקו כבר חוקרים רבים.⁷¹ לא אוכל להקיף את הנושא במסגרת זו, אולם אצביע על גורמים מספר שיצרו לדעתי את הריחוק ואת הקהות הנפשית. ריחוק זה אפשר את המצב של אפליה לרעה דווקא בעניין שימור משפחות שבו היינו מצפים, לפי תפיסתנו את השואה כיום, למגמה הפוכה של הרחקתם של הניצולים משדה

65 גלבר, שם.

66 יומן בן גוריון, 20 באוגוסט 1948. מובא אצל גלבר, שם. הבנת מצב זה צריכה לשמש כרקע גם לטענה החוזרת ונשמעת עד ימינו בדבר שליחתם לחזית של חיילים לא מאומנים, בעיקר מקרב העולים.

67 מרקוביץ, גזלת, עמ' 132.

68 נ' אלתרמן, "בטרם יום", עיר היונה, תל אביב תשל"א, עמ' 101. יש לציין שבהמשך השיר אלתרמן מהרהר על מידת המדימונות של תיאור זה של המצב, וקורא לחשבון נפש על שליחת העולים לקרב בלטרון.

69 יגאל ידן, ראש מטה המבצעים ובפועל הרמטכ"ל, אמר לקולונל מרכוס בהסבירו את חוסר הארגון בצבא הטרי: "מה לעשות ביד אחת עלינו להלחם וביד השנייה להקים צבא". מצוטט אצל מילשטיין, תולדות מלחמת העצמאות (לעיל, הערה 33), עמ' 169.

70 הערה מתודולוגית חשובה היא שבפרק זה התחקיתי אחר הלכי הרוח בחברה הארץ-ישראלית בכללה בנוסף לעיון בדברי המנהיגים עצמם, ומתוך כך אני מבקשת להסיק לגבי התחושות בקרב המנהיגים שהם אלו שחוקקו את החוק ותיקנו את התקנה שבמוקד דיונו. אני סוברת שאין סיבה להניח שהמנהיגים היו יוצאי דופן ביחסם לגלות, לשואה ולניצולים.

71 שפירא, יהודים (לעיל, הערה 9); פורת, הנהגה במלכוד (לעיל, הערה 11); הנ"ל, קפה הבקר (לעיל, שם); שגב, המיליון השביעי (לעיל, הערה 4); יבלונקה, אחים; ד' בראון, בין פחד לתקווה, תל אביב תשנ"ה; י' גלבר, "המדיניות הציונית ויהודי אירופה 1939–1942", יד ושם קובץ מחקרים ל (תש"ם), עמ' 129–157. כן עסקו בדימוי הניצולים כפי שהשתקפו בארץ בספרות ובתאטרון: א' הולצמן, "אנשים אחרים הם", יד ושם קובץ מחקרים ל (תש"ם), עמ' 273–295; א' מהלו, וכי ערום אתה! אמת ומיתוס בסיפורי דור הפלמ"ח, באר שבע תש"ט.

הקרב.⁷² אסקור להלן כמה כיוונים וכמה תובנות באשר ליחסם של בני הארץ ליהודי הגולה, ובאופן ספציפי ליהודים ניצולי השואה.

חוסר התייחסות לממד הפרטי בשואה

אניטה שפירא דנה בתפיסה הרווחת כי נושא השואה הושתק והודחק בשנים הקרובות לסיום מלחמת העולם השנייה ובשנותיה הראשונות של המדינה.⁷³ היא מפרידה בין תפיסת השואה כשואת העם – טראומה לאומית שנידונה והובלטה והייתה נוכחת מאוד באווירה הציבורית, לבין התייחסות לשואת היהודים, בני האדם הפרטיים שבאו מ"שם" – התייחסות שלא הייתה. השואה הייתה נוכחת בכל דיון לאומי ובין-לאומי ושימשה כהצדקה לדרישת היהודים למדינה משלהם, וכהוכחה לנכונות התכנית הציונית הכוללת הרואה את ביתם של היהודים כריבוניים בארץ ישראל.⁷⁴ "ההתייחסות לשואה הייתה במישור של המסות הגדולות: ששה מיליון, אושוויץ, טרבלינקה, מיידנק, השואות הפרטיות שנמצאו בקרבת מקום לא שימשו נושא לדיון או להתעניינות. הזיכרון הקולקטיבי שימש כסות שהעלימה מתחתיה את הזיכרון הפרטי, את החוויה האישית".⁷⁵ השואה לא הופנמה כאסונם של יחידים: אב ואם, אח ואחות, נכד ואחיו, אלא כאסונה של האומה.

חויית בני הארץ כ"חזית" במלחמה העולמית

עוד עולה מתוך עיתונות התקופה ומתוך חקר הלכי הרוח בתקופת השואה ומיד לאחריה שבארץ נתפסה "המלחמה העולמית" כאירוע המשמעותי יותר, ושיאה – האיום הישיר על היישוב בארץ, עם התקרבותו של צבא רומל לגבול מצרים בקיץ 1940 ועד לתבוסתו בסתיו 1942. בכל השנים הללו הייתה בארץ אווירה של "כמעט מלחמה": הייתה חובה של האפלה בלילות. בהפצצות אוויריות של חיל האוויר האיטלקי על ריכוזי האוכלוסייה העברית נהרגו למעלה מ-100 יהודים.⁷⁶ השאלה אם היישוב יינצל מהכיבוש הגרמני הייתה בשנים הראשונות למלחמה השאלה המכרעת. הפלישה הגרמנית לארץ תוארה כ"שואה".⁷⁷ אנשים היו משוכנעים שערביי ארץ ישראל יעשו יד

72 בנקודה זו מתבלטת חשיבות המודעות לסכנת האנאכרוניזם במחקר. השואה נתפסה אז באופן שונה לגמרי מכפי שהיא נתפסת כיום. על השינוי בתפיסת השואה כתבו: א' אפק, "תמורות בגישה לנושא השואה בחברה הישראלית", משואה, ט (תשמ"א), עמ' 156–168; שגב, המיליון השביעי (לעיל, הערה 4).

73 טענה זו נשמעה מפי חוגי ימין כנגד בן גוריון ומפלגת השלטון, וכן מפי הפובליציסט ש"ב בית צבי, הציונות הפוסט אוגנדיית במשבר השואה, תל אביב תשכ"ז, והחוקר א' דון יחיא, "ממלכתיות ושואה: תפיסות של יהדות וציונות והתגובות לשואה במדינת ישראל בשנים הראשונות לקיום המדינה", בשבילי התחיה, א (תשמ"ג), עמ' 167–188.

74 שפירא, יהודים, עמ' 97; פורת, הנהגה במלכוד (לעיל, הערה 11), עמ' 490–491.

75 שפירא, שם, עמ' 96. שפירא מציינת שבתקופה הרת גורל זו עבור האומה היה האבל הפרטי של כל אדם נחשב כדבר שיש להסתירו, לנשוק שפתיים ולהמשיך במעשה היצירה. האיפוק באבל היה ניכר גם על מותם של ששת אלפי הבנים והבנות שנהרגו במלחמת העצמאות, ולא רק כלפי קרבות השואה. שם, עמ' 97.

76 ש' חורב וא' נחמיאס, בהגיגי תבער אש: תולדות מכבי האש בחיפה רבתי, חיפה תשס"ח, עמ' 50–55.

77 משה שרת בהנהלת הסוכנות, 27 באפריל 1941, ארכיון ציוני מרכזי (אצ"מ). מובא אצל שגב, המיליון השביעי (לעיל, הערה 4), עמ' 60. (המושג "שואה" היה בשימוש בטרמינולוגיה היהודית והעברית לתיאור פרעות וגזרות באופן כללי. רק לקראת סוף מלחמת העולם השנייה, עם התבררות התמונה הקשה של הכחדת רוב יהדות

אחת עם הנאצים להשמדת כל היישוב היהודי. נערכו דיונים על פינוי הנשים והילדים למדינות רחוקות מהחזית, כגון הודו וארה"ב, עד יעבור זעם, וכן הועלתה מחשבה לשלוח כמה ממנהיגי היישוב לחו"ל כדי שיהוו כעין ממשלה גולה אם תיכבש הארץ. המחותרות השונות נערכו לתכניות של התגוננות או של מות גיבורים ציבורי.⁷⁸ גם נאומיו של צ'רציל, הקרב על בריטניה, ועמידתה של סטלינגרד, נחוו ביישוב בעצמה רבה. נושא השואה נדחק אל שולי התודעה הציבורית.⁷⁹ הדבר ניכר בסקירת עיתוני התקופה: הדיווחים על הנעשה ביהודי אירופה הודפסו בעמודים הפנימיים אחרי ידיעות על המלחמה וגם אחרי ידיעות פוליטיות, כלכליות ואחרות.⁸⁰ רק כעבור כעשרים שנה, בשנות ה-60 וה-70 של המאה ה-20, חל היפוך בתודעה, וכיום ללא ספק השואה היא הנושא המרכזי בהתייחסות לשנים 1939–1945, והמלחמה הכוללת נתפסת כרקע לה.⁸¹

רעיון שלילת הגלות והתפיסה הסטראוטיפית של היהודי הגלותי

הקהות הרגשית כלפי הניצולים הוזנה גם מהדעות הקדומות, הסטראוטיפיות, שאפינו את אנשי היישוב ביחס ליהודי הגולה. הצינונות כמה כתנועה מהפכנית ששללה את חיי הגלות והטיפה לשינוי ערכי, תרבותי, גאוגרפי, חברתי ותעסוקתי. רעיון שלילת הגלות הוא אחד מעמודי התווך של "האתוס הצינוני". בן הארץ ראה עצמו נעלה על פני היהודי הגלותי. העולה סימל עבורו את הגולה הבזויה והדחוייה שיש לשכוח. "הדימוי של איש הגולה היה כה שלילי עד שלעיתים התקרב לדימויים אנטישמיים מסורתיים: רפה גוף, נמוך קומה, מתוסבך, עצל".⁸² אמנון רובינשטיין טוען שרעיון "שלילת הגלות" שהיה יסוד מוסד בעולם הערכים של הצעירים שהתחנכו בארץ הוא זה שהביאם לעמדת עליונות מתנשאת אל מול שרידי השואה השבורים והרצוצים.⁸³ אניטה שפירא מגדירה מעין "כנעניות אינטואיטיבית" שהייתה רווחת בקרב חוגים רחבים של הנוער, שגרמה לבני הארץ לחוש שייכות לעמים ולאווירה של עמי המרחב השמי ובידול מיהודי הגלות.⁸⁴ אפילו בתוך דברי ההשתתפות בכאב השואה ניתן היה לשמוע מבין השייתן גם צליל של האשמה: מדוע לא עליתם? מדוע לא שמעתם לנו, שאין עתיד ואין תוחלת בגולה?! כפי שמבטא אברהם שלונסקי בשיר שכתב בשנת 1945:

אירופה, התייחדה המילה לתיאור תקופה זו.

78 שגב, שם, עמ' 60–61; שפירא, שם, עמ' 113. המפורסמת בהן היא תכנית "מצדה על הכרמל", אך היו גם תכניות נוספות.

79 שפירא, שם, עמ' 113–117. שפירא טוענת שהזהדות עם המלחמה ומאורעותיה יותר מאשר עם השואה וקרבותיה היא גם ביטוי של הרצון להזהדות עם החוקים והמנצחים: "לעומת ההרואיקה של המלחמה, נראו חוויות השואה עלובות, אפשר אף דוחות" (עמ' 116).

80 שגב, שם, עמ' 64–67. למשל הידיעה על הזוועות בכיבוש חרקוב, אוקראינה: "הנוגשים הנאציים דחפו לפניהם המוני יהודים ערומים למהצה והכוס לאורך הרחובות בשוטים ובקתי הרובים. זקנים תשושים וילדים נפלו בדרך והוציאו נשמותיהם בטהרה". ידיעה זו הופיעה בעמוד השני תחת ידיעה על ניצחון חשוב בכדורגל של מכבי דמשק (עמ' 64–65). לדעת שגב לא הבליתו העורכים ידיעות על השואה בין השאר מפני שלא האמינו לגמרי במהימנותן; הידיעות נראו להם מוזגמות ומופרכות.

81 שגב, שם, עמ' 64, 67–68, 407; גלבר, המדיניות (לעיל, הערה 71), עמ' 150; שפירא, שם, עמ' 86–103.

82 מרקוביץ, הרום הרום (לעיל, הערה 3), עמ' 51.

83 א' רובינשטיין, עלייתו ושקיעתו של הצבר המיתולוגי, ירושלים תשל"ז, עמ' 103, 135.

84 שפירא, שם, עמ' 110–111.

ברמזו חזיזים התרה בהם הסער, / בנוטריקון של אש – אותות, אותות, אותות! / וכבר התבערה אחזה בכנף היער, / והם ערלו, הם טחו מלראות! / וכבר באמירים, כתער השוחטת. / וכבר מבד אל בד, הכריעה ותשוד, / היא באה כיום דין. והם אומרים: כחתף. / היא באה כענשה של החרשות.⁸⁵

בחוברת זיכרונות שכתב מנחם (סרברניק) כספי, ניצול שואה שלחם בגדוד הפורצים בפלמ"ח, הוא מספר שבאירוע שבו העיר למפקד שלא כדאי לצאת לפעולה ללא מים התרגז עליו מפקדו, יליד הארץ: "שתוק, שתוק כבר! אתה אוהב להתחכם ולהפריע. יש לך אופי גלותי, אתה פחדן מדי".⁸⁶ מאורעות השואה ומה שנתפס כהליכתם של היהודים "כצאן לטבח" הקצינו עוד יותר את התחושות השליליות כלפי היהודים מ"שם". בעוד השואה בעיצומה אמר יצחק גרינבוים, ממנהיגי היישוב, כי "העובדה שיהודי פולין לא מצאו עז בנפשם להתגונן ממלאת אותו בתחושת חרפה צורבת מאין כמוה".⁸⁷ כמוהו ביטא חבר אחר ביחס לכך שיהודי הגלות לא קמו כנגד הנאצים והיכום באת החפירה במקום לכרות בו קבר לעצמם: "בנוסף להרגשת השכול והיתמות הגדולה, צרבו כמו גחלת בוערת, הרגשת ההשפלה ותחושת הקלון".⁸⁸ רגשות ריחוק, בושה ודומותיהן הרחיקו את תחושות ההזדהות והסולידריות שהיה מקום לצפות להן. כך כתב חבר פלמ"ח על חיילי הגח"ל: "פישנו סלדה מהם והתרחקה ממוחיצתם, הסתכלנו עליהם מגבוה ככחינת 'צברים' ו'גח'ל', 'אנחנו' ו'הם'".⁸⁹ במבט לאחור ומתוך כאב הוא בא חשבון עם עצמו ועם חבריו: "כל הערכים עליהם חונקנו בתנועה ובבית הספר הלכו והתמוטטו כבנין קלפים, היכן אותם דיבורים על קליטת עליה? יחסי חברות? לאן נעלמו?! כל מגע לא נוצר ביננו לבינים בחדשים הראשונים להיותם בפלוגה, והם נפגעו קשות ונעלבו".⁹⁰

בקרב חברי ההנהגה הייתה תחושה דומה. במאי 1942 דיווח אליהו דובקין בישיבת מרכז מפא"י על פגישתו עם הפליטים, והוא מתאר: "איזה חיץ משונה הנוצר ביני לבין כל עולה חדש... אנשים אשר אבד להם צלם אלוקים... הם אבודים לא רק לארץ ישראל, הם אבודים לחברה האנושית בכלל".⁹¹ השליח אהרן חוטר ישי שראה יהודים בצאתם מן המחנות אמר: "מצאנו עדה של

85 א' שלונסקי, "אותות", שירים, תל אביב תשי"ד, עמ' 70.

86 מ' (סרברניק) כספי, הגח"ל בקרבות לטרון במלחמת העצמאות-תש"ח, המפגש עם ארץ ישראל – המציאות והדמיון, קרית אונו תשנ"ח, עמ' 42.

87 יצחק גרינבוים בישיבת הוועד הפועל הציוני 18.1.1943. אצ"מ 5/25.1851. מובא אצל שגב, המיליון השביעי, עמ' 97. (יצחק גרינבוים היה בעת הזו חבר בהנהלת הסוכנות וחבר בוועדות שונות שנבחרו על מנת ליצור קשר עם יהודי אירופה הכבושה ולפעול להצלתם ככל האפשר. לפני עלייתו ארצה היה גרינבוים המנהיג הציוני של יהודי פולין.) יש לציין שהיו גם קולות אחרים ביישוב ובתוך ההנהגה; ישראל גלילי, למשל, טען שלו היו הגרמנים מובשים את תל אביב לא היו בני הארץ נוהגים באופן שונה מאחיהם באירופה. פורת, הנהגה במלכוד (לעיל, הערה 11), עמ' 437.

88 דברי החבר רבינוביץ' במועצת הקיבוץ המאוחד, 10 במאי 1947. מובא אצל יבלונקה, אחים, עמ' 58.

89 לומר חברים, הכשרת המחנות העולים, חולתה תש"י, עמ' 27-28. מובא אצל סיון, דור תש"ח (לעיל, הערה 5), עמ' 99.

90 שם.

91 אליהו דובקין במרכז מפא"י, 2.5.1942, ארכיון מפלגת העבודה, 23/48. מובא אצל פורת, קפה הבקר, עמ' 273. אליהו דובקין כיהן בהנהלת הסוכנות ובהנהלה הציונית והיה ראש מחלקת העליה, הנוער והחלוץ.

אנשים חיים שמבחינה נפשית לא היתה שונה בהרבה מהגופות שמצאנו... 5,000 יהודים כאלה יכולים להפוך את ארץ ישראל לבית משוגעים – לא האמנתי שנפשות אלו יבראו אי פעם".⁹² בדברים אלו יש לא רק זרות וייאוש, אלא גם חשש מקליטתם של הניצולים בחברה בארץ. ואכן, בצד תחושת האחריות שחשו ביישוב כלפי הניצולים, ויחד עם הרצון לשקמם, חרדו מפני החרבת המפעל הצינוני-חלוצי על ידי אלפי עולים ניצולים שאינם בעלי תודעה ציונית, ושעברם הקשה עשאים אנשים קשים. הניצולים תוארו בדו"חות השליחים כ"אבק אדם", "עדת קבצנים גדולה" מנוונת ומדורדרת לא רק מהבחינה הפיזית והנפשית כי אם שקועה גם בשפל מוסרי. גם נקודה זו העיבה על היחס שבו התקבלו בארץ הניצולים.⁹³

המשורר נתן אלתרמן מבטא את המורכבות הזו:

לא האיבה בינינו לבנים. אבל לא שוא, / בליל ההורדה, בהיות כוכב רואנו, / עת כי עומסים אנו את הבאים בחשכה, עת כי נושאים אנו את חיתם על גב, / חשים אנו את חרדת נשימתם ואת אנקת גופם הדרך והנגף, / אך גם את כפתם נסגרת על גרונו.⁹⁴

הנה כי כן היא המורכבות: תחושת אחווה ואחריות (הנשיאה על הגב יש בה אחריות, אך גם מצב של עליונות, כאב הנושא את הבן הקטן), אך גם חשש ותחושה של מאוימות עד כדי חנק בבוא עולים רבים כל כך, על שזונתם ועל עברם הקשה.

התייחסות קולקטיבית לעולים – חסרי פנים ושמות

בשעה שקראתי מסמכים רבים בארכיון צה"ל ומסמכים המצוטטים במחקרים בלט לעיניי השימוש בביטויים כוללניים ומחפיצים כלפי ניצולי השואה בכלל, וכלפי חיילי גח"ל בפרט. ביטויים אלו מבטאים יחס סטראוטיפי לעולים, כאל קבוצה אחידה ללא פנים ושמות. זהו יחס המופגן לעתים קרובות על ידי ותיקים כלפי "חדשים" בכל חברה אנושית, אך כאן בגלל התדמית הגלותית ובגלל אימי השואה שעברו הניצולים התופעה אולי קיצונית יותר, ומאידך גיסא גם חמורה יותר מבחינת השלכותיה החברתיות והמוסריות. ביטויים כגון "חומר", "חומר אנושי" ו"אלמנטים" רווחים ביחס לניצולים על ידי בני הארץ: "יהודי המחנות חומר אנושי קשה, חסר חינוך, האנשים האלה עברו גיהנום כזה אשר שום דבר לא יזעזע אותם, קהו רגשותיהם"⁹⁵ (כל ההדגשות שלי – ר"מ), או: "אל נבהל, זהו חומר אנושי שיש ביכולתו ליצור חברה ואומה".⁹⁶

92 עדותו של חומר ישי במשפט אייכמן. מובא אצל פורת, שם, עמ' 298–299.

93 פורת, שם, עמ' 296–300; שגב, המילון השביעי, עמ' 104–108; סיון, דור תש"ח, עמ' 99–101; יבלונקה, אחים, עמ' 64–66. הביקורת על הרמה המוסרית בקרב הניצולים התעוררה על רקע דיווחי השליחים על הניווט שנוצר כתוצאה מחיים ללא עמל פרודוקטיבי, על סחר בשוק השחור שהתפתח באירופה לאחר המלחמה וכן על תופעות של פריצות מינית. כל אלו יכולים להיות מוסברים על ידי החוויות הלא אנושיות שעברו הניצולים ושגרמו לחלקם לאבד אמון במוסר ובאדם. כמו כן חשו שהעולם כולו, ובפרט יהודי העולם, חייבים לפצותם על שנות הסבל שעברו.

94 נ' אלתרמן, "דף של מיכאל", הטור השביעי א, תל אביב תשל"ז, עמ' 26.

95 מכתב ממנחם זרונזי מולצבורג למדור שליחים בארץ. 14 בפברואר 1948. אצ"מ. מובא אצל יבלונקה, אחים, עמ' 64.

96 בן גוריון, מפגש עם סופרים. מובא אצל יבלונקה, שם, עמ' 70, וכן עוד דוגמאות רבות.

בעלון מפקדים בפלמ"ח המוקדש לנושא קליטת "העולה החדש בשורותינו" שואלים בפתיחה: "כיצד נקלוט אותנו, את החומר הזה בשורותינו, תוך כדי שמירת הערכים וצורות ההווי בהן חונכנו והורגלנו?"⁹⁷ כאשר הגיעו קבוצות חדשות של עולים-חיילים למחנה הקלט היה המינוח שהשתמשו בו המפקדים "משלוחים", כפי שכותבים בדרך כלל לגבי מטענים: "ר"ב דו"ח על קבלת המשלוחים משתי האוניות האחרונות"⁹⁸, וכן: "שלהתם הומר אנושי שיש מתוכם אלמנטים לא רצויים שעלולים להביא לנוק רציני"⁹⁹. עד כמה שבדקתי במסמכים שדובר בהם על גיוס או העברה של חיילים מבני הארץ דובר על "מגויסים" או על "קבוצות חיילים".

הנחה זו של ראייה כוללת כלפי העולים מקבלת תימוכין מהמחזה "בערבות הנגב" שכתב יגאל מוסינזון בעקבות מלחמת העצמאות. מופיעים בו כמה לוחמים בני הארץ בשמותיהם, ואתם בפלוגה: "איש גח"ל א', איש גח"ל ב' ואיש גח"ל ג'".¹⁰⁰ גם בספרי החטיבות רוב ההתייחסות לחיילי הגח"ל היא קבוצתית ולא אישית. בסיפור הקרב בבית אשל מספר המפקד על שני מעשי גבורה: אחד של חנניה איש חטיבה 1, והאחר של "אחד מן הגח"ל". חנה יבלונקה טוענת שעצם סיווגם של החיילים העולים תחת שם מיוחד, גח"ל, הפכה אותם לקבוצה ו"הזמינה" התייחסות קבוצתית.¹⁰¹

עליונות ה"צבר"

תחושה של זרות הייתה בין הקולטים לנקלטים. גם המפגשים בין האוכלוסיות לעתים רק חיזקו את התחושות של הפער, הזרות והניכור: "העולים נראו אחרת, הריחו אחרת ונשמעו אחרת".¹⁰² פערים אלו קיבלו משנה תוקף משום שהקבוצה הקולטת תפסה את עצמה כקבוצת עילית. הנוער בארץ סימל את תמצית היהודי החדש: עברי בארץ ישראל, חסון, בריא וחזק, זקוף גו, מחושל וגאה בלאומיותו, נכון להיות חייל, חלוץ לצורכי העם והמולדת. רבים היו הצעירים בארץ שהפנימו תודעה זו.¹⁰³ כך מתארת נתיבה בן יהודה את מפגשה כ"צברית" עם ניצולי השואה בפלמ"ח:

את כל אלה שבאו מן הגולה לא שאלנו כלום [...] הם היו צריכים להתבייש בעובדה שהם לא היו איתנו כאן בילדות, הם לא היו איתנו יחפים עם מכנסיים קצרים, לא בילו כמה שבועות בקיבוץ בעבודה חקלאית, לא היו שטופי מח למות על מזבח המולדת. במקום זה היה להם

97 ז' גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח ב, תל אביב תשט"ו, עמ' 766.

98 מכתב ממוטה שירות חיול וקליטה אל ראש אכ"א. 27 באוקטובר 1948. א"צ 1259-1042/1949. המילה "משלוח" צורמת לאוזנינו ביחס לניצולי שואה, אך בשנת 1948 טרם נקבע המונח כלפי קבוצת היהודים שנשלחו בידי הנאצים אל מותם. המונח מורה לדעתי על תפיסה קולקטיבית של החיילים העולים כקבוצה.

99 מכתב מאכ"א למחנה קלט 5, יוני 1948. א"צ 1260-1042/1949. אין בדבריי אלו קבלה של ההשקפה שצה"ל ניצל את תמימותם ואת חוסר התמצאותם של העולים והשתמש בהם כ"בשר תותחים" כפי שנטען לעתים, כגון בשיר המחאה / שכתב בנימין הרשב (בשם העט גבי דניאל) על קרב לטרון: "...דוד בן גוריון / סלל / את הדרך אל הבריה ירושלים / בעצמות נערים מן השואה...". ג' דניאל, "פטר הגדול", איגרא, 2 (תשמ"ו), עמ' 199-200. המינוח הכוללני והמחפיץ מעיד לדעתי על תפיסה סטראוטיפית-קבוצתית בלבד.

100 י' מוסינזון. המחזה "בערבות הנגב" הועלה ב"הבימה" בפברואר 1949.

101 יבלונקה, אחים, עמ' 135.

102 שפירא, יהודים, עמ' 111-112.

103 שגב, המיליון השביעי, עמ' 164; הולצמן, אנשים אחרים (לעיל, הערה 71), עמ' 276-277.

בעבר שלהם גולה, שואה [...] הכל באשמתם. מי אמר להם לא לבא לארץ לפני השואה? ובשואה הם הרי הובלו כצאן לטבח! אנחנו לא נהיה כך! אנחנו היהודים החדשים. אם בכל זאת באתם [...] אז תסתכלו עלינו ותתנהגו כמונו, וכמה שיותר מהר [...] תגידו תודה שנשאתם בחיים, ושנאנחנו כאן הכנו לכם בינתיים "בית", תעשו מאמצים להדביק את הפיגור, ותעשו עצמיכם דומים לנו.¹⁰⁴

סגנונה של בן יהודה הוא חריף, בוטה ומתנשא. יש להניח שלא רבים מבני דורה היו מתבטאים כך בפומבי, אולם היא ביטאה את רחשי הלב הכלליים. חלק ממה שכתבה מצוי בלשון אחרת במסמכים של ההנהגה הציונית. חיים הופמן (לימים: יחיל), מי שריכז את פעילות ה"הגנה" במחנות באירופה, כותב: "אנחנו לא גרסנו כי שארית הפליטה וארץ ישראל חד הוא, אלא הרגשנו כי שארית הפליטה חייבת במאמץ נפשי ופיסי כביר כדי להתאחד עם ארץ ישראל, והצבנו את ההווי הארצישראלי ואת האדם הארצישראלי החדש מול ההווי הגלותי והאדם הגלותי".¹⁰⁵ אפילו לגבי חיי גבורה, שכיום אנו רואים בקיום היהודי בשואה דגם מופתי להם, חשבו בני הארץ שהם נעלים על הבאים. מאיר יערי, ממנהיגי ה"שומר הצעיר" בארץ, אמר לניצולים חברי תנועות הנוער: "אתם יכולים ללמד אותנו מהו מות גבורה, אך מהם חיי גבורה – הרשו נא לנו במטותא, להורות לכם לקח".¹⁰⁶ כך שמעבר להיררכיה המצויה בכל תהליך של קליטה בין הקולטים לנקלטים הייתה כאן קומה נוספת של תחושת עליונות מצד הקולטים בני הארץ.

התחושה שנוצרה באופן טבעי בקרב העולים היא של נחיתות מובנית מול ילידי הארץ. בני וירצברג, ניצול שואה שנקלט בקיבוץ, כותב: "עם חלוף הזמן גבר מאווינו להיות דומים בכל לצברים [...] זו היתה דמות חדשה, דמות חלוץ ולוחם שיצרו כאן [...] ביחד עם יצירה חקלאית וגיבוש תרבות עברית, הם עיצבו טיפוס חדש של יהודי".¹⁰⁷ כאשר שני הצדדים חשים כי יש פער איכותי משמעותי בין שתי החברות, העליונות והנחיתות מתקבעות. כך כתב נער ניצול לבני הארץ: "אתם מבחינה חיצונית בריאים חזקים ויפים יותר [...] גם מבחינה פנימית הנכם משוחררים מכמה תכונות גלותיות [...] יחסכם אל האדמה הוא יחס טבעי, מה שאין כן בנו".¹⁰⁸

104 נ' בן יהודה, בין הספרות, ירושלים תשמ"א, עמ' 70.

105 דו"ח הופמן-יחיל. מובא אצל שגב, שם, עמ' 125. חיזוק מעניין לראייה זו של המציאות מצד בני הארץ מצאתי בארכיון בית הפלמ"ח. בתיקי נופלים מופיע הספד של מודריך מהקיבוץ על נופל, ניצול שואה, משה כ"ץ, והוא משבח את משה כמי שנקלט במהירות בארץ: "היה אחד הראשונים שהפך לארצישראלי מובהק". בכל ההספדים של חבריו בני הארץ אין התייחסות לגבורתו בשואה. מעיון בחומר נוסף עליו מצאתי שבמשך כל שנות השואה שמר על אחותו הקטנה תוך סיכון עצמי רב; האחות נרצחה בידי פולנים לאחר השחרור כאשר חזרו לעיר הולדתם. הדבר היה ידוע לחבריו בארץ, אולם הם לא מצאו לנכון להזכיר את גבורותיו אלו בהספדים עליו. שלושה שנפלו, חברת נוער ג', שדה נחום תש"ט, בתוך תיק על הנופל חנן גרובר במרכז ההנצחה של הפלמ"ח.

106 ספר השומר הצעיר ב. מובא אצל פורת, קפה הבקר, עמ' 305–306.

107 ב' וירצברג, מניא ההריגה לשער הגיא, רמת גן תשכ"ז, עמ' 155.

108 חיים רוזנברג, עלון גבעת ברנר, 27 ביוני 1948. מובא אצל ח' יבלונקה, "ותיקים וניצולים בבית הקיבוצי", בתוך: ד' עופר (עורכת), עולים וותיקים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 173. חשוב לציין שהיו גם קולות אחרים בקרב העולים שראו תמונה מאוזנת יותר של יתרונות והסרונות, וידעו להכיר בכך שלהם עצמם עולם תרבותי עשיר יותר מאשר לבני הארץ שנתפסו בעיניהם כשטחיים. כמו כן הם ראו את עצמם מעודנים ומנומסים יותר לעומת

העולים הניצולים הפנימו במידה רבה את יחסי הכוחות. אולי ניתן לשער שזו אחת הסיבות לכך שחיילים עולים רבים הבליגו ולא פנו לרשויות בבקשת העברה לתפקידי עורף; הם לא רצו לחזק את תדמיתם כמוגי לב, פחדנים וגלותיים בעיני החברה וגם בעיני עצמם. הם רצו להצטרף לרוח הארץ-ישראלית הכללית של "לחימה על הבית" ועל הכבוד היהודי. הלחימה שכס אל שכס עם בני הארץ על כינונה של מדינה עברית בארץ ישראל נתפסה לא רק כחובה אלא גם כזכות עבור הניצולים, הן בעיני עצמם והן בעיני הקולטים.¹⁰⁹

קשיים בתקשורת בין הניצולים לבין הארץ-ישראלים

בנוסף לגורמים שצוינו עד כה היו בין העולים הניצולים לבין ה"צברים" גם קשיים בתקשורת.

היה כמובן מכשול השפה שיצר באופן טבעי מחסום תקשורתי והביא לכך שקוימה רק תקשורת מינימלית, רק לצורכי השעה.¹¹⁰ בצה"ל ניסו להתגבר על כך באמצעות קורסים מזורזים בעברית, אך רוב העולים עלו בחודשי המלחמה והופנו ישירות לקרבות, רק מאוחר יותר התפנו ללמידה וגם אז הייתה הלמידה לא מסודרת דיה.¹¹¹ בנוסף לכך, ברובד עמוק יותר היו הניצולים והארץ-ישראלים כאילו דוברי שפות שונות: "כבר בדם יש לנו את הגהנום שעברנו שמה, דברים שעברו עלי, לא ראו הם כל אלה."¹¹² פעמים רבות בחרו הניצולים לשתוק, ובני הארץ לא רצו "לחטט" ולהכאיב.¹¹³ אירועי השואה הנם כה חריגים בנוראותם שבאמת קשה, ואולי בלתי אפשרי, להבין את מציאותם, קל וחומר שלא ניתן להבין את תחושותיהם של מי שחוו את התופת. אהרן אפלפלד כתב: "כדי לספר צריך מצע משותף. בלא מצע משותף הכל הוא בחינת מקור לאי הבנות. הגטאות והמחנות היו כל כך רחוקים מן הניסיון האנושי, שאף מי שהתנסה בעצמו לא תמיד ידע מה לאמיתו אירע לו, אירע בו. הסכר הזה הוא שסכר את פיות האנשים ועשה אותם אילמים."¹¹⁴ הניצולים שבחרו לספר התחרטו על כך פעמים רבות; הם נתקלו בחוסר עניין, בשאלות חסרות רגישות או במקרה הגרוע מכול בחוסר אמון לסיפוריהם.¹¹⁵ רות בונדי, ניצולת טרזיינשטאט ואושוויץ, מספרת: "איש לא רצה לשמוע [...] מי מסוגל להאזין? [...] למדנו מהר: היה ישראלי בצאתך – ואיש

הבוטות והישירות שאפיינו לדעתם את הציבור בארץ. ראה סיון, דור תש"ח (לעיל, הערה 5), עמ' 84, וכן נ' קגן, השתלבות ניצולי השואה בפלמ"ח, באר שבע תשנ"ו, עמ' 27.

109 יבלונקה, אחים, עמ' 135–136; וירצבורג, שם, עמ' 156, 158; מרקוביץקי, גחלת, עמ' 95.

110 יבלונקה, שם, עמ' 149, 135, 128; מרקוביץקי, שם, עמ' 132.

111 הכהן, צה"ל וקליטת העליה (לעיל, הערה 9), עמ' 144; מרקוביץקי, הרום הרום (לעיל, הערה 3), עמ' 148–149; מרקוביץקי, גחלת, עמ' 139–140.

112 'הנדל, אנשים אחרים הם, מרחביה תש"י, עמ' 57, מובא אצל סיון, שם, עמ' 95.

113 שגב, המיליון השביעי, עמ' 144.

114 א' אפלפלד, מסות בגוף ראשון, ירושלים תשל"ט, עמ' 43. מובא אצל פורת, קפה הבקר, עמ' 305.

115 יבלונקה, אחים, עמ' 59–60; יבלונקה, עולי אירופה (לעיל, הערה 45), עמ' 49; שגב, שם, עמ' 140. שפירא, יהודים, עמ' 97, מנתחת עוד גורמים לשתיקתם של הניצולים במפגשם עם החברה בישראל. שוב, מעבר לשמי העננה (לעיל, הערה 46), עמ' 200, מעיד על עצמו שהפסיק לנסות לספר: "החברה הישראלית החדשה אינה מעוניינת בסיפורים מהשואה". שגב, שם, עמ' 142–143; 447–448.

מחנות בביתך"¹¹⁶.

שאלה שהרבו השומעים לשאול היא: "איך נשארת בחיים?". שאלה זו נחוותה על ידי הניצולים כפוגענית ביותר כיוון שהובנה הרבה פעמים כהאשמה, והצטרפה לתחושות אשם תמידיות שקיננו בלב רבים מן הניצולים, כיצד זה ניצלו דווקא הם ולא אחרים שהיו ראויים יותר.¹¹⁷ אולם כאשר כן הקשיבו להם הביעו תחושות של רחמים, אך לא אותן ביקשו כי אם הבנה, ופתח לידידות ולכבוד הדדי.¹¹⁸ לפיכך לא הוסיפו עוד לנסות, ובין העולים לוותיקים קמה "מחיצת דמים ואלם יגון ובדידות", כהגדרתו של בן גוריון.¹¹⁹

לאה גולדברג ביטאה את האכזבה מבני דורה הקולטים, ואף היא ביניהם: "וגדע כי אשמנו מאד [...] / וציפינו מאד לבגרות אנושית ואחרת / לשקיעה של פיוס ולחסד אורה הכוזב".¹²⁰ המשוור-פרטיון אבא קובנר כותב כלפי הארץ-ישראלים: "...נצולי השואה הם, אמרתם, / יצאו פגומים בגוף / וברוח. / מה שעבר עליהם / צריך להזהר [...] / מתי, ידידי, / בקרת לאחרונה אצל / בן דמותו של השואל / זה האחר / שבך, / בשר מבשרך / החבול [...] / בשאלות מותר האדם. ולא לסכם, / רק לא לסכם / למען השם!"¹²¹

שני המשוורים – גולדברג, המייצגת את בני הארץ, וקובנר, סמל לגבורה בשואה – מאוכזבים מחוסר הקבלה של הניצולים על ידי אחיהם יושבי הארץ. אבא קובנר כואב את התהום המפרידה ומבקש להנחות את בני הארץ שלא יחששו כל כך מן הקרבה. הוא מזמין אותם לבוא, להתעניין ולשאול בלי להיות "יודעי כול", להבין שמול השואה יש הרבה שאלות ואין תשובות, מותר לשאול יחד, מותר לכאוב יחד, העיקר להרגיש את היחד. אכן, היה מקום לקריאתו של קובנר. בני הארץ, אף לאחר המלחמה, לאחר שלחמו שכם אל שכם עם הניצולים, עדיין שמרו מרחק, לרוב לא התערבו עמם ולא שמרו על קשרים שבוסם לחייהם האזרחיים.¹²²

העולה מסקירה זו הוא שבני "דור הארץ" לא ידעו, ואולי גם לא רצו לדעת, את סיפורו של העולה-הניצול היחיד. היישוב עוד היה עסוק ב"ליקוק פצעיו" מן המלחמה העולמית, ובאווירה הציבורית נכחה תחושה של עליונות ושל ניכור מצד בני הארץ, כמו גם חוסר אמון ביכולתם של האודים המוצלים להשתקם. גם העולים, מצדם, מיעטו לשתף את אחיהם שבארץ בווועות שעברו. ההנהגה, בהיותה חלק מן הציבור, הייתה מאופיינת באותם הלכי רוח שרווחו במרחב

116 ר' בונדי, בלב במזרח, ירושלים תשל"ה, עמ' 20, מובא אצל יבלונקה, אחים, עמ' 60.
117 שגב, שם, עמ' 143–145; יבלונקה, שם, עמ' 60. שירו של בן ציון תומר "ילדי הצל" מתאר את קשיי הזיכרון ואת תחושות האשם כלפי המתים: "הנה הם ממריאים. המריאו כבר אינם / רק מערפי בי עוד תקועה עינם". מתוך ב"צ תומר, ילדי הצל (מוחה), עמיקם תשכ"ג, מובא אצל שלו וגוטמן, אנוחו פה (לעיל, הערה 43), עמ' 58.

118 יבלונקה, ותיקים (לעיל, הערה 108), עמ' 174.

119 דוד בן גוריון במוזכרות מפא"י, 22.4.1949, ארכיון מפלגת העבודה, 24/49. מובא אצל שגב, שם, עמ' 163.

120 ל' גולדברג, כתבים: שירים, ג, תל אביב תשמ"ו, עמ' 335.

121 א' קובנר, "קרעית בניים", סלון קטרינג: פואמה, תל אביב תשמ"ז, עמ' 73–74. מובא אצל פורת, קפה הבקר, עמ' 269.

122 קגן, השתלבות (לעיל, הערה 108), עמ' 24, 25–27. מריאיונות עם לוחמים מבני הארץ וניצולים שלחמו יחד עולה שאף על פי ששררו יחסי קרבה והערכה, אפילו לא עלה בדעת החיילים הארץ-ישראליים להזמין אליהם הביתה או להתעניין בצורכיהם של חבריהם העולים. גם מרקוביצי טוען שהשירות המשותף לא שבר סטיגמות ולא גישר על הפער. "קשרים לא התקיימו מוחץ לשער המחנה". מרקוביצי, גחלת, עמ' 95.

הציבורי, ויש להניח כי למרות רצונם האמתי להנהיג ביושר, ורצונם לקלוט את העולים באופן מיטבי, עינם לא ראתה ורוחם לא פגשה את העולים, את כאביהם ואת מצוקותיהם. לפיכך, כאשר דנו בהיקף תחולת החוק של שחרור בנים יחידים משירות לוחם, יכלו לקבל ולהסכים עם "תיקון" המצמצם את אפשרות מימושו רק למי שהוריו בארץ, והוציאו מכלל ההקלה ניצולים שהוריהם נספו, או שהורה שלהם ניצול ונמצא במחנות העקורים באירופה. גם העיתונות דאו והציבור לא מחו, כנראה מאותן הסיבות שהזכרתי כאן.

סיכום

שתיים הן השאלות שהצבתי בראש העיון. שאלה אחת היא לגבי עמידת מנהיגי היישוב במתח שבין צורכי הכלל המידיים לבין שמירה על המשכיותם של תאים משפחתיים פרטיים. בעניין זה נראה כי היה פער גדול בין הכוונות לבין המעשים, בין לשון החוק שביטאה את שאיפת המחוקק, שלא להכרית המשכיות של משפחות, לבין שאיפת המפקדים להשיג הכרעה בשדה הקרב במצב שהיה בו מחסור קיצוני בכוח אדם לוחם.

ההנהגה עמדה בפני לחצים משני הצדדים: הורים מצד מחד גיסא, ומפקדי היחידות הלוחמות מאידך גיסא. מכל מה שהראיתי לעיל ניתן לומר שהחוק לא שונה, אך במקרים רבים גם לא מומש. המצב בשדה הקרב, בעיקר בחודשי הלחימה הראשונים לאחר הקמת המדינה, לא אפשר ויתור על חיילים קרביים.

השאלה השנייה עסקה באפליה שנוצרה לרעת הלוחמים ניצולי השואה, וגם בה היוותה מצוקת כוח האדם הלוחם שיקול מכריע בעניין ה"תיקון" בחוק המצמצם את ההעברה משירות קרבי רק לבן יחיד שהוריו בארץ, "תיקון" שהפלה לרעה בנים יחידים ניצולי שואה. קברניטי היישוב המאורגן והמדינה לא יכלו לוותר על כוח האדם של העולים הרבים שהגיעו מאירופה.

ועוד – בלחץ המלחמה לא הייתה הנפש פנויה דיה להפנים את המשמעות של היות הניצולים לעתים נצר אחרון למשפחות שלמות. כפי שהראיתי, נושא השואה הפרטית לא היה במודעות הציבורית; הפן האישי של השואה לא הוכר על ידי בני הארץ. העולים נחשבו נחותים מבני הארץ, הם סימלו את הגלותיות ואת הרפיסות לעומת ה"צברים" הבריאים בגופם ובנפשם שסימלו את תקומת ה"יהודי החדש", המתוקן. גם התקשורת בין הניצולים לבין הארץ-ישראלים לא הייתה מיטבית, הן מצד מכשול השפה והן בגלל שנות הזוועה שעברו הניצולים והרתיעו את שני הצדדים מליצור קשרי עומק. ההשפעה של גורמים אלו היא עקיפה, ואינה מתרצת באופן ישיר את החלטת ה"תיקון" בחוק שקיבלה מנהלת העם, אך לדעתי היא מהווה רקע נכון להבנת הלך הרוח שאפשר מהלך זה שנראה על פניו כיום מנוגד למוסר ולשכל הישר.